

MANNEN I UNDERJORDEN.

Man kunde kanske säga, att tillvarons tre stora makter äro naturen, människan och Gud.¹ Kultur kunde definieras som strävan att avgränsa dessa makter från varandra och bestämma deras inbördes förhållande.

I Dostojevskijs värld är människan medelpunkt. Naturen spelar hos honom nästan ingen roll; det är typiskt, att människorna i hans noveller och romaner äro stadsbor, vanligen från metropolen Petersburg. Och Dostojevskijs Gud, som jag senare skall försöka tala om, är underkastad mänskliga existensvillkor, som göra hans ställning hotad och problematisk.

En författare kan intressera sig för människan på olika sätt. I de tidigare verken är Dostojevskijs intresse nästan renodlat psykologiskt. Dostojevskij vill lära känna människan i hennes nakna verklighet och frågar inte till en början, vad som är bra eller illa för henne och vari hennes bestämmelse ligger. Detta naturalistiska människostudium når sin höjdpunkt i serien psykologiska sketcher från tukthusfångarnas liv i Sibirien. Av alla Dostojevskijs verk är *De dödas hus* kanske det mest helgjutna och konstnärligt tillfredsställande. Om Dostojevskijs bana som författare hade avbrutits efter återkomsten till Ryssland från Sibirien, så hade han dock med detta enda verk framstått som en litterär banbrytare. Men om den »verkliga» Dostojevskij skulle vi då inte veta mycket.

Det behöver knappast sägas, att Dostojevskijs människokunskap är en väsentlig ingrediens också i hans senare författarskap. Men till det psykologiska intresset för människan kommer ett allt starkare markerat filosofiskt intresse. Denna tillsats kan verka konstnärligt störande och brukar också nedvärderas av kritiker, som mäta Dostojevskij med estetisk måttstock. Hans hjältar bli stundom osannolika och konstruerade såsom individer betraktade — deras »sanning» är i de idéer de företända —, berättelsen saknar episkt lugn och naiv omedelbarhet och förlorar sig ofta i ett slags dialektiskt hysteri.

Filosofen Dostojevskij möter oss första gången i den lilla boken *Breven från underjorden*, som

¹ Artikeln är den andra i en serie, som prof. v. Wright påbörjade i Nya Argus 1949, nr 5—6 med en översikt över Dostojevskijs liv och verk. De övriga artiklarna publiceras i de närmaste numren av Nya Argus. — Red.

utkom 1864. Man kunde säga, att Dostojevskij här presenterar ett tema, på vilket hans senare verk med några få undantag äro variationer. Den består av fingerade självbiografiska uppteckningar av en egendomlig individ, en f.d. tjänsteman som lever ett skuggliv i en källarvåning i Petersburg. Anteckningarna falla i två avsnitt. Det första är en filosofisk monolog. Det andra är en återberättelse av några pinsamma och förnedrande episoder ur underjordsmannens liv. Den filosofiska monologen förefaller mig att vara den väsentligare delen. De återberättade episoderna äro ett experiment i självanalys, som tyckes mig behäftat med en inre motsägelse. Jag skall ej uppehålla mig vid dem här.

Trots sin knapphet rymmer inledningen till *Breven från underjorden* så många tankemotiv, konstfullt sammanvävda, att varje försök till referat måste bli en förenkling och ett förytligande. Människans andliga verklighet är mycket för sammanfattat för att låta sig entydigt inrutas i den abstrakta tankens nätverk av distinktioner och slutledningar. Så ungefär säger Dostojevskij på ett ställe i *De dödas hus*. Det är en styrka mera än en svaghet hos honom, att hans filosofiska idéer ha en komplex natur, som närmar sig det motsägelsefulla, paradoxen. De kunna inte restlöst klarläggas av det analyserande intellektet. Men de ha i stället en substans av levande verklighet, som ingen än så subtil skolastik kan undgå att döda. Det är lika omöjligt att »förklara» Dostojevskij som att »förklara» verkligheten. Att skriva om Dostojevskij kan därför ursäktas bara som ett försök att intressera andra för att själva lära av honom.

Ett av de mest påfallande motiven i *Breven från underjorden* är det som Göran Schildt i sin studie över Gide kallat »medvetenhetsproblemet». Det är för övrigt ett av de centrala motiven i europeisk litteratur sedan romantiken: handlingslivets förlamande på grund av själviakttagelse och känslornas förfalskning som följd av vår kunskap om dem. Jag tror inte att det självbespeglade intellektets paralyserande förmåga någonstades beskrivits så kusligt som hos Dostojevskij. Med den profetiska skarpblick, som är hans dyrbaraste gåva, har Dostojevskij insett, att »medvetenhetsproblemet» inte är en handfull överkänsliga grubblares lyxlidande, utan en tidssjukdom, som måste bli mera framträdande och pinsam ju mera utvecklade och på nivå med den civilisatoriska framstegsprocessen patienten är.

»En man av det nittonde århundradet får, ja

är moraliskt förpliktad att vara en karaktärlös människa. Den karaktärsfasta människan, handlingens man är väsentligen en inskränkt varelse.» Endast den inskränkte kan, till exempel, hämnas en oförrätt i den fulla övertygelsen att rättvisan kräver det. Den upplyste reflekterar över sina och den andra partens motiv, ser alla händelser i deras följdriktiga sammanhang, som nödvändiga led i en oändlig kedja av orsaker och verkningar, där gott och ont, straff och brott till slut förlora all mening. Endast om man upphör att tänka, blint tar steget ut i mörkret kan man handla. De med s.k. karaktär utrustade människorna, som äro säkra på sig själva och ha en fast bas för sitt liv i kunskapen om rätt och orätt, om »vad situationen kräver», äro ofullgångna varelser med nedsatt intellektuell känslighet.

Liksom den »medvetne» aldrig kan bliva en handlingens hjälte, är han också oförmögen till all moral. Han kan inte vara av hjärtat god, eftersom han städe är fariseiskt medveten om bevekelsegrunderna för sin egen välvilja. Men också ondskan utsättes inom honom för en kemisk upplösningsprocess. Hur kunde han vara ond, hur kunde han på allvar förörätta någon människa, när självironien obönhörligt bryter uppriktighetens udd av hans ovilja? Det finns överhuvudtaget ingen föresats eller ingen sinnesförfattning, varmed underjordsmannen inte obönhörligen skulle göra sig löjlig inför sig själv.

Vilken fränstötande och livsoduglig varelse! frestas man att utropa. Dostojevskij själv har utan tvivel insett underjordsmannens fulhet i hela dess vidd. En anti-hjälte kallar han honom. Men Dostojevskij har också indignerat velat fränkänna den borgerliga genomsnittsmänniskan all rätt att döma den miserabla varelsen. Ty mannen i underjorden är inte sämre än de flesta, utan om man så vill bättre och fullkomligare. Han har gått den väg till slutet, som vi alla vandra, men som flertalet av oss på grund av en enfald vi kalla levnadsviisdom och en feighet vi uppfatta som måttfullhet endast beträda till hälften. Han är den naturnödvändiga produkten av våra egna hemliga önsknings, av den borgerliga europeiska kulturens tro på förståndets allmakt och det mänskligas själv tillräcklighet. Han är livsodugligheten själv, men han är i sin radikalism mera vital än de förkrympta drömmare och brackor, vilkas »liv» är möjligt bara på grund av att de ängsligt avstå från kontakten med allt levande.

Dostojevskij vänder sålunda om förhållandet

mellan den normale och den abnorme. Av mannen i underjorden gör han, om inte en mänsklighetens domare, så en förkrossande tidskritiker. Det är den till ytterlighet uppdrivna medvetenhetens privilegium att ur sitt lidandes djup få hämta några pärlor av en visdom, som övergår all sund borgerlighets förstånd.

När man talar om Dostojevskij som tidskritiker, får man inte glömma, att han skrev för snart hundra år sedan. Många av de idéer som han vänder sig mot äro i dag döda. Men detta gör inte Dostojevskij mindre aktuell, utan besannar bara den profetiska undermeningen i hans kritik.

I *Breven från underjorden* vänder sig Dostojevskij framför allt mot den förenklade psykologi, som ligger bakom 1800-talets framstegstro och förnuftsoptimism och som, även om den inte längre i teorien är favoriserad, i praktiken kan sägas vara en av grundvalarna för det moderna samhället. Kärnan i denna psykologi, som har djupa rötter i europeisk rationalism, är att människan framför allt är egoist. Alla hennes frivilliga handlingar bli till emedan de, medvetet eller omedvetet, förmenas gagna henne på något sätt. Altruism och självupoffring ha uppstått sålunda, att människan lärt sig inse, att den ohöljda egoismen inte alltid betalar sig bäst. Ordstävet »ärlighet varar längst» är ett utmärkt uttryck för denna egoistmoral. Det kan nångång vara nyttigt att ljuga, men i längden är det fördelaktigast att tala sanning, t.ex. emedan en allmän opålitlighet skulle göra samarbete omöjligt. Förutsättningen för ett ordnat samhälle är att människorna lära sig inse, vad deras sanna egennyttan kräver. Enligt denna teori gäller det alltså för mänsklighetens förbättrare bara att först räkna ut, vad som är fördelaktigast för människorna, och sedan upplysa dem om resultatet. Resten kan överlämnas åt naturen, i den trygga förvisningen att när människornas vilja blivit fullkomligt upplyst de av inre drift komma att handla i enlighet med sitt välförstådda egetintresse.

Denna psykologi har något bestickande över sig i sin rätlinjiga enkelhet. Men har den stöd i erfarenheten? »Vem var det som först sade, som först framkastade teorien, att människan gör det onda bara emedan hon är blind för sin egen fördel, och att om hon vore upplyst, om hennes ögon öppnades för hennes verkliga, hennes normala intressen, hon med detsamma skulle upphöra att göra ont och bli dygdig och ädel av den orsaken, att nu, när hon är upplyst och lärt sig förstå vad som

är bäst för henne, hon skulle se sin sanna fördel bara i det som är gott — ty det är ju en känd sak att ingen människa med vett och vilja handlar i strid med sina intressen — och därför med nödvändighet också göra det goda? Ack enkla trohjärtenhet hos den ungdom, som sade så!» När i all världen har människan undantagslöst lytt denna psykologiska lag? Givetvis handlar hon nångång, ja ofta, i enlighet med sin fördel. Men hur ofta handlar hon inte just tvärtom, som om själva möjligheten att få bevisa att hon är en fri varelse och inte någon nyttoautomat skulle öva en större lockelse på henne än den trygga förvisningen att hon är förnuftig och inte tar onödiga risker.

Vad är sist och slutligen fördel? Och vem mäter vårt sanna intresse? Med dessa två frågor har Dostojevskij lagt fingret vid den svaga punkten i egennyttans psykologi. Denna bygger på en otillbörligt förenklad bild av människans intressen. Det är en tyst överenskommelse, att varje normal och respektabel medborgare eftersträvar ett lämpligt mått av personlig framgång i livet, ekonomisk säkerhet, trygghet till liv och lem, lugn och ro i sitt arbete. Det anses också som en klar sak, att envar som inte godkänner denna lista på sunda mänskliga intressen är en kverulant eller galning. Likväl utelämnade dessa »vetenskapsmän, lärda och filantroper» regelbundet ett mänskligt intresse från sin lista. Det är ett intresse som vi gärna blunda för, inte emedan det skulle vara ovanligt eller svårt att upptäcka, utan endast och allenast emedan det inte harmonierar med bilden av människan som en förnuftig varelse. (Det finns ingen gräns för den blindhet som lärdomen pålägger sig själv i sin strävan att rationellt beskriva de mänskliga livsformerna.) Detta utelämnade intresse kullkastar alla förnuftiga kalkyler och inför allmän oreda i all vacker planmässighet. I det perfekta samhället låter Dostojevskij det komma till tals på följande sätt:

»Jag skulle inte bli förvånad, om i detta framtida tillstånd av ordning och regelbundenhet plötsligt skulle stå upp en man med ett simpelt — eller, snarare, reaktionärt och cyniskt — uttryck, och med korslagda armar säga till alla: 'Vad nu, mina herrar? Skall vi inte utan vidare ge all denna förnuftighet en spark och sända alla dessa logaritmer och register till helvetet och börja leva igen i enlighet med vår egen dumma vilja?' Detta vore ännu inte så märkvärdigt. Det verkligen skamliga med hela saken vore, att denna gentleman skulle vinna ett stort antal anhängare. Sådan är nu engång människan. Och hon kan bete sig så av den mest triviala orsak, en orsak knappt värd att nämnas, nämligen den att hon städe och överallt och oberoende av på vilken ståndpunkt hon lever önskar handla som hon vill och inte nödvändigtvis som förnuftet och hennes egna intressen önska att hon skall handla. Ja, hon kan handla stick

i stäv mot sina intressen. Ibland rent av måste hon handla så. Så synes det mig åtminstone. Hennes egen vilja, fri och ohämmad, hennes egna okontrollerade nycker, hennes önskedrömmar, stundom närmande sig rena vansinnet — här ha vi detta utelämnade intresse som undandrar sig varje klassifiering, som för alltid gör rent hus med alla system och teorier. Varifrån hämta dessa vismän sin övertygelse, att människan behöver en normal, en dygdig vilja? Varför föreställa de sig, att människans vilja obetingat måste vara förnuftig, fördelaktig och nyttobringande? Vad människan behöver, vad hon älskar, traktar efter och vill utveckla sig genom, är en självständig vilja, vad denna självständighet än må kosta och vart den än må leda henne.»

Mannen med den reaktionära fysiognomien och de korslagda armarna är oss numera välbekant. Vi ha också sett hans jublande anhängarskaror ge förnuftigheten en spark som heter duga och hela mänskligheten rutscha utförslut mot kaos.

Och likväl ha vi — i varje fall många av oss — svårt att riktigt tro på den reaktionäre folkförörarens verklighet. Han måtte vara ett misstag, en historisk tillfällighet. Ty hur skulle man eljest kunna förstå, att han uppträder mitt ibland oss moderna människor, i folkskolans, vetenskapens och de tekniska landvinningarnas århundrade, då civilisationen stigit till en förut oanad höjd på jorden. Eller är verkligen ett återfall i barbari möjligt i en så upplyst och utvecklade tidsålder som vår?

Vi envisas att betrakta det civilisatoriska framåtskridandets övergång i reaktionärt barbari som en paradox. Detta, menar Dostojevskij, är att missförstå saken. Vad har civilisationen gjort för människan? »Civilisationen ökar bara förnimmelsernas mångfald.» Civilisationen skapar nya behov och försöker tillfredsställa dem med förbättrade tekniska uppfinningar. Men civilisationen gör oss i intet avseende bättre, mildare, mindre benägna för våldshandlingar och blodsutgjutelse. Den som inbillar sig, att så är fallet, förväxlar sina drömmar om hur civilisationen kunde tjäna den goda viljan, med verkligheten. »Se er omkring i världen. Överallt se ni blod flyta i strömmar, glättigt som champagne. — Sanningen är att civilisationen gjort människan, om icke mera blodtörstig, så i varje fall till en värre, d.v.s. en mera cynisk, törstare efter blod än förr. Engång i tiden ansåg hon blodsutgjutelse för en rättvis vidergällning och kunde därför med gott samvete utrota sina fiender, men nu betraktar hon blodsutgjutelse som ett brott — och framhärdar i förbrytelsen. Vem är värst? Döm själv.»

Påståendet att höjd civilisation inte är en garanti för moralisk förbättring har småningom blivit en trivialitet. Men insikten att civilisatio-

nen är en förutsättning för det verkliga barbariet, borde fortfarande vara en verksam tankeställare. Intet försonande drag mildrar den civiliserades ondska och grymhet såsom stundom den primitiva. Den civiliserade kan inte känna vildens heliga ilska, emedan »det heliga» för länge sedan förvisats som tom vidskepelse ur hans upplysta värld. Han gjuder inte andras blod på högre makters bud som religionskrigens människor. Han pinar inte sitt offers kropp för att frälsa hans själ som engång inkvitionen. När han rasar, äro demonerna lösläppta. Hans grymhet är hjärtlös och klokt beräknande. Och för honom finns ingen annan form av tillfredsställelse över sina medmänniskors lidande än sadistens perversa njutning.

*

Det är sålunda ett oresonligt och outrotligt frihetsbegär hos människan, som grusar framstegsoptimisternas lyckodrommar. Inte »vårt välförstådda egetintresse» utan »vår egen dumma vilja» är det som i sista hand råar över vårt beteende.

Ett är visst om människan: hon tål i längden intet tyranni. Hon tål inte det onda tyranni, därför strävar hon efter ordning, trygghet och lagbundna samhällsformer. Men hon tål ej heller det som kunde kallas det goda tyranni, den utportionerade, begränsade, henne påtvungna »friheten under lagen». Därför strävar hon också efter kaos, förbrytelse och självpåtagat lidande. »Självförtintelsens och självbevarelsens lagar äro lika starka hos mänskligheten», heter det i ett oförglömligt samtal i *Idioten*.

Dostojevskijs världsbild är i extrem grad dynamisk. Det är som ville han säga, att det äkta mänskliga aldrig kan förenas med något bestående. Det finns inget tusenårsrike för människan att uppnå. Bara ett evigt pendlande mellan ljus och mörker. Det hör till vår natur som människor, att Gud och Den onde båda ha sin boning i oss och att våra ansträngningars mål är dömt att vara det tragiskt omöjliga.

G. H. v. W.